

GOSTYNIN POD ZARZĄDEM NIEMIECKIM 1939-1945

Abstrakt

W 2010 r. wydana została monografia *Dzieje Gostynina od XI do XXI wieku*¹, w której jeden z rozdziałów dotyczy sytuacji Gostynina i jego mieszkańców w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. W jego opracowaniu autorka Elżbieta Szubska-Bieroń uwzględniła dotychczasowy stan badań nad kwestią II wojny światowej w mieście należącym wówczas do prowincji Kraj Warty. Zagadnienie dotyczące funkcjonariuszy nazistowskich działających w Gostyninie zainteresowało niemieckiego badacza dr. Johanna Heinricha Kumpfa z Berlina podczas jego badań nad z życiem i pracą ówczesnych niemieckich burmistrzów w Gostyninie². Dr Kumpf na przełomie 2012/2013 r. prowadził kwerendy w niemieckich archiwach, szczególnie w Oddziale Zamiejscowym Niemieckiego Archiwum Państwowego w Ludwigsburgu³. Znajdują się tam akta założonej w 1958 r. Centrali Ścigania Zbrodni Narodowosocjalistycznych (Die Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen). Instytucja ta zajmowała się m.in. badaniami dotyczącymi działalności zbrodniarzy nazistowskich w Gostyninie i jego okolicach w okresie niemieckiej dyktatury. W celu wyjaśnienia kwestii zbrodni faszystowskich w powiecie gostynińskim zostały przesłuchane liczne osoby, głównie Niemcy i Żydzi mieszkający w czasie okupacji w Gostyninie. Centrala dotarła do nich po 1945 r. w Republice Federalnej Niemiec oraz w innych krajach świata. Zeznania te wzbogacają, choć jeszcze niewyczerpująco i w sposób wolny od sprzeczności, obraz stanu, wydarzeń i osób omawianego okresu w Gostyninie. Dodatkowo odnaleziono zostały artykuły prasowe, pochodzące z dziennika „Lit-zmannstädter Zeitung” („Gazeta Łódzka”)⁴, dotyczące organizacji partyjnych, organów administracji i osób, które dość dobrze uzupełniły informacje pochodzące z wcześniejszych źródeł. Dzięki badaniom dr. Kumpfa można dziś bardziej szczegółowo pokazać struktury partyjne NSDAP oraz ujawnić nazwiska zbrodniarzy nazistowskich pracujących w powiecie i mieście Gostyninie na rzecz III Rzeszy. Poniższy artykuł, źródłowo przygotował dr J. H. Kumpf, jego opracowania i tłumaczenia z języka niemieckiego dokonała dr E. Szubska-Bieroń.

Słowa kluczowe: Gostynin, 1939-1945, NSDAP, administracja, naziści.

Struktura Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Pracy i „afiliowane z nią związki” w powiecie i mieście Gostynin⁵

W czasach nazistowskich w całej III Rzeszy, do której włączono Gostynin⁶, przemianowany⁷ w 1940 r. na „Gasten”⁸, a w 1942 r. na „Walddrode”⁹ (w tłumaczeniu Leśne karczowisko), władzę totalitarną sprawowała jedna niemiecka partia o charakterze narodowosocjalistycznym. W jej ramach funkcjonowała odrębna struktura partyjna dla każdej grupy społecznej i wiekowej. Najaktywniej działającą i najsilniej zorganizowaną organizację stanowiła Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników – NSDAP, przeznaczona dla mężczyzn. W Gostyninie, jako stolicy powiatu, utworzono kierownictwo powiatowe grupy NSDAP z siedzibą przy ul. Strasse der Deutschen 45¹⁰ (dziś 3 Maja). Par-

tyjna jednostka powiatowa posiadała niższą strukturę organizacyjną, obejmującą grupy miejscowe NSDAP dla poszczególnych gmin. Na czele każdej grupy stał aktywista w funkcji kierownika. Miasto Gostynin stanowiło największą liczebnie grupę miejscową, która dzieliła się dalej na komórki i bloki¹¹.

Kierownictwo powiatowe NSDAP w Gostyninie

Funkcję kierownika powiatowego NSDAP w Gostyninie od wiosny 1940 r.¹² pełnił Albert Wallwey, wcześniej członek Rady Miejskiej w Kolonii i parlamentarzysta, długoletni działacz w szeregach partii. Z powodów dyscyplinarnych został jednak po niespełna kilku miesiącach sprawowania funkcji przeniesiony do Monachium. Jego następcą na przełomie roku 1940/1941 został Richard Delang¹³, który przyjechał

z Ostrowa. W międzyczasie pełnił przejściowo również funkcję kierownika powiatowego NSDAP we Włocławku. Wówczas to w Gostyninie, pod koniec 1941 r., pojawił się Heinrich Diederichsen jako przywódca powiatowy NSDAP¹⁴. Delang, po powrocie na wcześniej zajmowane stanowisko do Gostynina, pozostał tu do 17 stycznia 1945 r. – ostatniego dnia okupacji, kiedy to kierował wymarszem Niemców z miasta¹⁵. Podczas służby w Gostyninie uchodził za bezwzględnie oddanego ideom partii. Realizował bezpośrednio hitlerowską politykę narodowościową, składał sprawozdania swym zwierzchnikom o wszelkich przejawach antyniemieckiej postawy ludności polskiej, wywiązywania się z obywatelskich obowiązków przez Volksdeuschów i Reichdeuschów, organizował zebrania, werbował w szeregi partii nowych członków. Jednym z jego najważniejszych przedsięwzięć w czasie sprawowania urzędu było przygotowanie w lipcu 1941 r. wizyty w Gostyninie namiestnika Kraju Warty i zwierzchnika partii NSDAP Arthura Greisera, któremu w podróży po Kraju Warty towarzyszyli prezydent rejencji inowrocławskiej dr Hans Burkhardt i dyrektor rządowy z Poznania Herbert Mehlhorn. Wizytę nazistowskich dygnitarzy tak relacjonował dziennik „Litzmannstädter Zeitung”:

„(...) Wizyta była świętem dla całej ludności niemieckiej. Tuż za granicą powiatu kutnowskiego ukazał się gościom napis na wielkim plakacie „Witamy naszego Gauleitera” i powiewały flagi III Rzeszy. Samo miasto przyodziano w barwne stroje, co kilka metrów zawieszono nad ulicami miasta zielone łańcuchy, na rynku zaś na wysokich masztach powiewały flagi. Przed budynkiem starostwa, który jak wszystkie gmachy publiczne, był bogato udekorowany, Gauleitera

Fot. 1. Powitanie Gauleitera Arthura Greisera (z prawej), koniec lipca 1941 r. w Gostyninie. W środku (przypuszczalnie) kierownik powiatowy Richard Delang, z lewej (przypuszczalnie) starosta Wolfgang Sträber. Źródło: LZ z 1.08.1941.

powitała orkiestra w barwnym korowodzie (...) Gauleiter zwiedził budynek grupy miejscowej NSDAP na rynku (...)”¹⁶

Do pomocy w realizacji zadań służył Delangowi sztab powiatowy NSDAP, którego siedziba mieściła się przy rynku pod numerem 16. Według informacji „Litzmannstädter Zeitung” z 12 i 13 lipca 1940 r. stanowisko kierownika organizacyjnego gostynińskiego powiatu sprawował Spangenberg¹⁷, zaś z 24 lipca 1940 r. Hans Preis¹⁸. Duża rola w organizacji spotkań roboczych i szerzenia idei narodowosocjalistycznych przypadła kierownikowi propagandy powiatowej. Funkcję tę piastowali w 1940 r. Spangenberg, dotychczasowy szef organizacyjny, a w 1941 r. Günther Dettmann¹⁹. Obie funkcje zostały w listopadzie 1941 r. skupione w jednym ręku i przejęte przez niejakiego von Wegerle²⁰. Po otwarciu gostynińskiego kina w siedzibie Ochotniczej Straży Pożarnej przy ul. Floriańskiej życie partyjne skupiało się w sali widowiskowej. Odbýwały się tam regularne spotkania, a uczestniczący w nich członkowie zawsze zakładali oficjalny mundur partyjny w specyficznym jasnobrunatnym kolorze.

NSDAP powołała własny sąd partyjny. Funkcję Powiatowego Sędziego Partii pełnił od października 1940 r. starosta Wolfgang Stäber. W strukturach partyjnych obowiązywała zasada jedności władzy administracyjnej i politycznej. Najczęściej przywódcą partyjnym na szczeblu powiatu był starosta, a miejscowej grupy partyjnej burmistrz lub komisarz obwodowy.

Funkcjonariusze partyjni cieszyli się wieloma przywilejami, które gwarantowały im wysoką pozycję społeczną i status materialny. Dodatkowo korzystać mogli ze środków zgromadzonych w Powiatowym Urzędzie Kasy NSDAP. Na początku maja 1942 r. Kierownikiem Powiatowej Kasy²¹ był członek partii²² Bernhardt, zaś jesienią tego samego roku Kurt Ziegler, który przyjechał do Gostynina z Magdeburga²³.

Grupa miejscowa NSDAP Gostynin

Największą grupę miejscową NSDAP tworzyli, jak już wcześniej wspomniano, członkowie partii w Gostyninie. W maju 1940 r. jej kierownikiem został Adolf Hein, pełniący wcześniej funkcję komisarycznego burmistrza Gostynina²⁴. Pod koniec lipca 1941 r. w źródłach wymieniany był Skzestan jako kierownik grupy miejscowej Gostynin. Za wkład pracy na rzecz NSDAP otrzymywał pochwały od swoich zwierzchników, a jego osobiste zasługi za stworzenie siedziby

dla miejscowej grupy partii publicznie podkreślał Gauleiter Arthur Geiser podczas swojej wizyty w Gostyninie²⁵ w następujących słowach: *W ciągu niewielu tygodni ze starego, brzydkiego budynku stworzył tutaj kierownik grupy miejscowej Skzestan piękny, szykowny dom partii dla jej członków i przyłączonych jednostek Waldrode*²⁶. Od listopada 1941 r. funkcję kierownika grupy miejscowej przejął Becker²⁷. Natomiast 4 lutego 1943 r. „Litzmannstädter Zeitung”²⁸ informowała, iż z okazji odbywającej się w powiatowym teatrze manifestacji NSDAP przypadającej na 10. rocznicę przejęcia władzy, kierownik powiatowy Delang oznajmił, że miejski nadleśniczy Fritz Türke, przejmie przywództwo grupy miejscowej Waldrode. Na tym stanowisku Türke pozostał w Gostyninie, zgodnie z jego relacją²⁹, aż do ucieczki 17 stycznia 1945 r.

Struktury NSDAP w powiecie i mieście Gostynin

W Gostyninie mężczyźni działali także w Oddziałach Szturmowych NSDAP (Sturmabteilung - SA), których zadanie polegało na ochronie zgromadzeń partyjnych. Zgodnie z relacją jednego z byłych członków SA, do gostynińskiego oddziału wstąpili prawie wszyscy mężczyźni, którzy wcześniej należeli do organizacji „Volksdeutschen Selbstschutz”³⁰. Miejscowy oddział powiatowy prowadził Appel³¹ i wraz z powiatem Kutno należał do 162. Pułku SA³². Funkcję szefa SA w Gostyninie pełnił także zatrudniony w starostwie powiatowym Adolf Rudorffer³³. Według jego relacji w mieście skupiono wokół organizacji około 25-28 mężczyzn³⁴. Członkami SA byli m.in.: Baum³⁵; Robert Doberstein; Rudolf Graff³⁶; Friedrich Korenke³⁷; Lucian Priebe³⁸; Rudolf Rösler³⁹.

Kolejni mężczyźni działali w oddziałach Eskadry Ochronnej NSDAP (Schutzstaffel – SS), jako funkcjonariusze służby policyjnej wewnątrz partii powołani byli do ochrony funkcjonariuszy i struktur partyjnych⁴⁰. Gostyniński oddział należał do Batalionu⁴¹ Kutno 114. Pułku SS z siedzibą we Włocławku⁴². Składał się z 25 członków, ich dowódcą, zgodnie z różnymi relacjami świadków, od października 1939 do połowy 1941 r. był Josef Peters⁴³, potem (do końca kwietnia 1942 r.) Hans Lincke⁴⁴, sprzedawca artykułów spożywczych. Zastępcą kierownika SS (od grudnia 1939 do końca 1944 r.) był Jakob Pohl, który zasłynął z brutalnych przestępstw na ludności polskiej i żydowskiej⁴⁵. Jako aktywni członkowie SS wymienieni zostali: Heinrich Brokop⁴⁶, Paul Brokop⁴⁷, Adolf Gustav Degner⁴⁸, Sigismunt Dehring⁴⁹, Harald Smith⁵⁰ i Reinhold

Wegert⁵¹. Mężczyźni zainteresowani motoryzacją należeli do powołanego w mieście Narodowo-socjalistycznego Korpusu Kierowców – NSKK [Nationalistisches Kraftfahrerkoprs] z siedzibą w Gostyninie przy ul. Strasse der Deutschen 29. Zgodnie z ideą NSKK skupiał *przedstawiciel myśli motoryzacyjnej w niemieckiej Rzeszy*⁵².

Organizacją partyjną dla niemieckich kobiet w czasach faszystowskich w Gostyninie był Narodowosocjalistyczny Związek Kobiet – NS-Frauenschaft. Oprócz pracy zawodowej i prowadzenia gospodarstwa domowego kobiety zobowiązano do podejmowania działalności społecznej w organizacjach i udzielania się na rzecz środowiska lokalnego, m.in. na rzecz młodzieży, prowadzenia kwest i zbiórek, opiece nad napływającymi do miasta rodzinami niemieckich przesiedleńców ze Wschodu. Kierownictwo powiatowe NS-Frauenschaft miało siedzibę w Gostyninie przy ul. Strasse der Deutschen 68. Pierwszą przywódczynią powiatową tej organizacji była Suse Fischer⁵³, od początku 1943 r. urząd ten powierzono towarzysze partyjnej (Parteigenosse)⁵⁴ Kornacker⁵⁵, zaś pod koniec okupacji Niemce o nazwisku Scheiterer⁵⁶.

Ze strukturami partii narodowosocjalistycznej związane były związki dla młodzieży. Największą w historii Niemiec organizacją młodzieżową, do której w 1937 r. należało 90 % chłopców w Niemczech była Hitler Jugend⁵⁷. Działalność w jej strukturach stawiała się dla nich przepustką do późniejszej kariery⁵⁸. W powiecie gostynińskim niemiecka młodzież zrzeszona została w szeregach dwóch oddzielnych związków dla młodego pokolenia⁵⁹: młodzież męska w Hitler Jugend – HJ [Młodzież Hitlerowska], a dziewczęta w Bund Deutscher Mädel – BDM [Związek Dziewcząt Niemieckich]. Powołany w 1940 r. „Hitler-Jugend” Gostynin należał początkowo do 662. Pułku HJ (HJ-Bann 662)⁶⁰, po czym z dniem 1 lipca 1942 r. sztab główny Młodzieży Rzeszy w Berlinie zezwolił na utworzenie samodzielnej jednostki HJ w Gostyninie pod nazwą „Bannes Gasten (W.)”. Kierownictwo nowego Bannes (pułku)⁶¹ zostało powierzone towarzysze partyjnemu o nazwisku Beerermann, który wcześniej działał w HJ w rejonie Morza Północnego⁶². Natomiast szefową BDM w powiecie gostynińskim została latem 1940 r. Gisela Fiege⁶³.

Inne narodowosocjalistyczne związki w powiecie i mieście Gostynin

Na terenie powiatu gostynińskiego, a głównie w mieście funkcjonowało wiele innych związków narodowosocjalistycznych. Ich działalność

w 1941 r. poświęca jednoznacznie oficjalna Książka Adresowa Związków NSDAP. Wymieniane są m.in. Deutsches Arbeitsfront – DAF [Niemiecki Front Pracy], „Kraft durch Freude” (KdF)⁶⁴ z siedzibą przy ul. Strasse der Deutschen 69, Narodowosocjalistyczny Związek Obrońców Prawa – NSRB [Nationalsozialistischer Rechtswahrerbund] z siedzibą w sądzie rejonowym przy obecnej ul. Wojska Polskiego 56, Narodowosocjalistyczny Związek Nauczycieli – NSLB (kierownikiem był powiatowy radca szkolny Wilhelm Klein-Schonefeld⁶⁵, mieszczący się przy ul. Feherwehrstrasse (Floriańska) Związek Urzędników Niemieckich – RDB [Reichsbund der Deutschen Beamten]⁶⁶. Największą pod względem liczebności masową organizacją narodowosocjalistyczną po NSDAP była Narodowosocjalistyczna Opieka Społeczna – NSV [Nationalsozialistische Volkswohlfahrt] z siedzibą przy ul. Strasse der Deutschen 45, jej kierownikiem był Oskar Wagner⁶⁷, a zarządcą Powiatowej Kasy Urzędu Opieki Społecznej Ferdinand Wissor⁶⁸. Organizacja ta odpowiadała za świadczenie pomocy społecznej i opiekę nad ludnością, prowadziła przedszkola⁶⁹, współpracowała na zasadach wolontariatu z ponad milionem charytatywnych pracowników w całej Rzeszy i w oparciu o nich prowadziła akcje społeczne, np. „Winterhilfswerk”⁷⁰ (Zimowe Dzieło Pomocy). Jako referent powiatowy do spraw „Matka i dziecko” wymieniona została (1942) Pgn. Schwerdtner⁷¹. Organizacją ukierunkowaną na świadczenie pomo-

Fot. 2. Mapa Gostynina z 1944 roku w skali 1:25 000.
Źródło: http://polski.mapywig.org/viewpage.php?page_id=6

cy osobom i rodzinom poszkodowanym w czasie działań zbrojnych była Narodowosocjalistyczna Organizacja Pomocy Ofiarom Wojny – NSKOV [Nationalsozialistische Kriegsoferversorgung]⁷² z siedzibą w starostwie powiatowym na gostynińskim rynku.

Administracja niemiecka w Gostyninie⁷³ Zarząd powiatu Gostynin

Powiat gostyniński wchodził w skład rejencji inowrocławskiej Kraju Warty. Po ustaniu zarządu wojskowego władza w powiecie została przekazana 7 października 1939 r. staroście Wolfgangowi Sträber, dotychczasowemu radcy rządowemu w Turyngii⁷⁴. Jako starosta urzędował do końca 1944 r., kiedy to otrzymał powołanie do wojska. Potem, choć zaledwie kilka dni, jego funkcję w unii personalnej przejął kierownik powiatowy NSDAP Richard Delang.

Zarząd Miasta Gostynina

Obok struktur administracji powiatowej w mieście działał Zarząd Miasta Gostynina. Mieścił się w ratuszu na rynku. Niemcy, wkrótce po przejęciu samorządu miejskiego, zamierzali opracować plany rozbudowy siedziby urzędu⁷⁵. Niemiecki zarząd wojskowy powołał na pierwszego komisarycznego burmistrza Władysława Kozuchowskiego, a następnie na początku listopada 1939 r. Adolfa Heina. 21 grudnia 1939 r. wydane zostało „Rozporządzenie o wprowadzeniu niemieckiego porządku gminnego na włączonych obszarach wschodnich”⁷⁶. Gostynin należał do miast, którym początkowo nie przyznano prawa niemieckiego porządku gminnego (DGO). W takich miastach w miejsce burmistrza wprowadzano tak zwanego komisarza urzędowego⁷⁷, którego powoływał starosta. Zadanie komisarza polegało na kierowaniu administracją gminną, o ile nie była ona przydzielona innym organom, zgodnie z istniejącymi przepisami i wskazówkami ustawowych organów, tzn. w szczególności staroście). 1 kwietnia 1940 r. na komisarza urzędowego w Gostyninie został powołany dr Anton Leber, wcześniejszy burmistrz miasta Michelstadt w Hesji, i sprawował urząd do końca września 1941⁷⁸.

Od 1 października 1941 r. zastąpił go – najpierw jako komisarz urzędowy – Arno Dost, który wcześniej pracował w powiecie konińskim. Po przekazaniu prawa DGO Gostyninowi Dost został powołany z początkiem grudnia 1942 r. na burmistrza. Urząd ten sprawował do listopa-

Fot. 3. Dr Anton Leber, Komisarz Urzędowy Miasta Gostynina w okresie 1.04.1940 – 30.09.1941

da 1944 r. W pierwszej fazie okupacji jako reprezentant Burmistrza Gostynina wymieniany był w 1940 r. Adolf Hein⁷⁹, później Albrecht Fröhlich⁸⁰. Kierowniczką Urzędu Opieki Społecznej w mieście była Hildegard Levetzow, z domu Gulbis, Kierownik Urzędu Budownictwa - mistrz budowy miasta Fieck⁸¹, a Kierownikiem Kasy Miejskiej Heinrich Feisel⁸². Burmistrzowi podlegał także Komendant Miejskiej Policji Ochronnej – porucznik Roloff.

Według relacji Arno Dosta z 1962 r. Urząd Miasta Gostynina posiadał w zarządzie w czasie jego urzędowania *2300 ha⁸³ lasów wysoko-piennych, którymi zarządzał leśniczy miejski, a także własny tartak i miejską cegielnię. Poza tym burmistrz nadzorował zakład kształcenia nauczycieli, szkołę powszechną, szkołę średnią, łaźnię miejską⁸⁴, ogrodnictwo miejskie, rzeźnię z tanią jatką⁸⁵ oraz rakarnię⁸⁶. Dodatkowo pod jego zarządkiem działał stadion miejski, który został poszerzony w 1941 r. o stanowisko strzelnicze⁸⁷ oraz miejski zajazd z restauracją i pomieszczeniami noclegowymi (w dawnym polskim urzędzie skarbowym)⁸⁸. Miasto dysponowało salą widowiskową z 450 miejscami siedzącymi*

w remizie strażackiej, w której od połowy 1941 r. uruchomiono kino⁸⁹.

Zarząd Miasta Gostynina nadzorował sprawy oświatowe. Dotychczasowe polskie szkoły zostały zamknięte, a w ich miejsce powołano niemieckie placówki. Niemiecka szkoła powszechna została utworzona, jak relacjonowała w 1941 r. „Litzmannstädter Zeitung”, w budynku dawnego gimnazjum⁹⁰. W 1941 r. założono w Gostyninie Hauptschule. Do tej placówki zgłaszano uczniów po zakończeniu nauki w szkole powszechnej na czteroletni cykl kształcenia. Nauka w szkole przygotowywała chłopców do podjęcia pracy w sektorach: rolnictwo, handel, rzemiosło, przemysł i administracja, a dziewczęta do wykonywania zawodów typowo kobiecych, jak: gospodyni domowa, opiekunka dzieci i osób starszych oraz prac rzemieślniczych. Kształcenie stanowiło także etap przygotowujący młodzież do kontynuowania edukacji we wszystkich typach wyższych szkół zawodowych, szkół technicznych i uczelni pedagogicznych. Zapisano się do niej w 1942 r. 40 chętnych, a we wrześniu 1942 r. było tam łącznie 75 uczniów⁹¹. Jako nauczyciele w 1942 r. w prasie wymieniani byli: Adolf Schulz⁹² i Liedtke⁹³. Hauptschule była nowym typem szkoły dla większości obszarów Rzeszy i na niej miała się skupić w przyszłości uwaga nazistowskiego szkolnictwa. Placówka zyskała miano szkoły programu partii, otrzymała bowiem zadanie zapewnienia wykształcenia i przygotowania swoich uczniów do wejścia w życie od strony praktycznej. Rodzice nie musieli wносить opłaty, gdyż dzieci zdobywały wiedzę na koszt państwa. Szkoła powszechna istniała także w drewnianym budynku przy Trakcie Żychlińskim (obecnie w tym miejscu jest Miejskie Centrum Kultury), w której w godzinach popołudniowych naukę pobierały także dzieci polskie.

W budynku przedwojennego gimnazjum otwarto 1 czerwca 1942 r.⁹⁴ Zakład Kształcenia Nauczycieli⁹⁵, który początkowo tworzono w gmachu Szkoły Powszechnej nr 1 przy dzisiejszej ul. Józefa Ozdowskiego. Latem 1942 r. naukę podjęło w seminarium 90 młodych dziewcząt, a z biegiem czasu planowano zwiększyć liczbę uczennic do 120⁹⁶.

Zarząd Miasta duże znaczenie przypisywał gospodarce leśnej. Jako nadleśniczy miejski pracował w Gostyninie od 1942 r. Fritz Türke, leśniczym był miejscowy Volksdeutsch Lippert, a jako sekretarz nadleśnictwa zatrudnienie znalazł Ostrop⁹⁷. W miejskim nadleśnictwie pracowali m.in. dwaj Polacy: dawny polski nadleśniczy Eugeniusz Wandurski⁹⁸ oraz pochodzenia

rosyjskiego Anatolius Spyridonow⁹⁹ – obaj członkowie polskiego ruchu oporu.

Podstawę funkcjonowania miasta i starostwa tworzyły istniejące w Gostyninie urzędy i instytucje. Stały one na straży przestrzegania przepisów prawnych, zarządzeń wydawanych przez organy administracyjne na wyższym szczeblu władzy oraz egzekwowania ich od indywidualnych mieszkańców miasta. Prawidłowe funkcjonowanie życia gospodarczego od strony finansowej zapewniał Urząd Skarbowy. Gostyniński urząd podlegał pod Nadprezydium Finansowe Kraju Warty z siedzibą w Poznaniu¹⁰⁰. Funkcję naczelnika urzędu w latach 1941–1944 piastował Artur Appel, jego następcą był Remus¹⁰¹ (z Kolonii). Możliwym jest, że potem stanowisko szefa urzędu skarbowego¹⁰² objął jeszcze główny radca rządowy Christop Kelb[s]ch (z Trier nad Mosel)¹⁰³. Naczelnik przypominał wszystkim mieszkańcom o konieczności zapoznania się z obowiązującymi ustawami podatkowymi i o obowiązku ich przestrzegania. Pod jego nadzorem pracownicy gostynińskiego urzędu zajmowali się ściąganiem podatków, kontrolą ich prawidłowego naliczania, ale przede wszystkim musieli czuwać nad respektowaniem ustawicznie wprowadzanych zmian podatkowych. Dobór kadry urzędniczej stanowił priorytet funkcjonowania tej instytucji. Ich praca przekładała się pośrednio na wpływy do budżetu miasta, a efekty i skuteczność w egzekwowaniu podatków także zwiększeniem wpływów do kasy ogólnoniemieckiej.

Przepisy podatkowe ulegały ciągłym zmianom. Przekształcenia dotyczyły zarówno stawek podatkowych, jak i uprawnień do zwolnień czy ulg w ich płaceniu. Największymi płatnikami podatków stały się wszelkiego rodzaju spółki powiernicze tworzone w celu zarządzania majątkiem ziem nowo zdobytych. Dla zwiększenia wpływów do kasy miejskiej i państwowej wprowadzano w powiecie gostynińskim coraz to nowe rodzaje podatków. Od 1 kwietnia 1940 r. zaczął obowiązywać, zgodnie z rozporządzeniem Ministra Skarbu Rzeszy z dnia 29 lutego 1940 r., podatek obywatelski, a przedsiębiorstwa przemysłowe na wschodnich obszarach zostały obciążone tzw. „podatkiem przemysłowym”, którego wysokość wymierzano na podstawie dochodu, zgromadzonego kapitału i od łącznej sumy poborów wypłacanych pracownikom w przedsiębiorstwie. Jednym z najwcześniej wprowadzonych na terenie miasta i powiatu obciążeń fiskalnych był podatek obywatelski dla Żydów. Zgodnie z ordynacją podatkową poda-

tek obciążał pracodawców zatrudniających ludność żydowską i stanowił przychód miasta¹⁰⁴. Gostyniński urząd przyznawał także ulgi i zwolnienia z płacenia należności fiskalnych. Podstawę zwolnień stanowiło zarządzenie wydane w styczniu 1940 r. przez Ministra Skarbu Rzeszy¹⁰⁵.

W realizacji polityki faszystowskiej ważną rolę odgrywał Urząd Pracy, mieszczący się u zbiegu ulic Płockiej i Alei (obecnie al. ks. Jerzego Popiełuszki). Gostynińska instytucja nie była organem samodzielnym, lecz oddziałem Urzędu Pracy we Włocławku (koniec 1941)¹⁰⁶, później zaś (maj 1942)¹⁰⁷ Urzędu Pracy w Kutnie¹⁰⁸. Kierownikiem Oddziału Gostynin Urzędu Pracy we Włocławku był w 1941 r. Alfred Weber, Oddziału Gasten Urzędu Pracy w Kutnie w 1942 r. Johann Roß¹⁰⁹. Jednym z pracowników zatrudnionych w początkowym okresie funkcjonowania tej instytucji był Werner Kastius¹¹⁰. Urząd posiadał upoważnienie do wydawania zezwoleń na zatrudnienie i zwolnienie z pracy pracowników polskich, niemieckich i żydowskich. Wobec konieczności dostarczania siły roboczej do prac przymusowych na terenie III Rzeszy organizował i, przy pomocy funkcjonariuszy policji, przeprowadzał wywózki mieszkańców z całego powiatu gostynińskiego.

W kwestii przesiedleń urząd ściśle współpracował z Centralą Przesiedleńczą. Początkowo w listopadzie 1939 r. utworzono w Poznaniu Specjalny Sztab do Przesiedlania Polaków i Żydów, z którego powstał Urząd Przesiedleń Polaków i Żydów, potem w kwietniu 1940 r. Centrala Przesiedleńcza – UWZ¹¹². W Łodzi urządzono filię, którą kierował Hermann Krumey. We wszystkich miastach powiatowych, także i w Gostyninie, utworzono wydziały zamiejscowe¹¹². Pierwszym kierownikiem Wydziału Zamiejscowego Gostynin był Josef Peters. Do miasta przyjechał z Düsseldorfu już pod koniec 1939 r. jako podporucznik SS. Pierwsze dni pobytu w Gostyninie wspomina następująco: *Swoje biuro znalazłem w budynku kierownictwa powiatu w Waldrode. Najpierw byłem tam sam. Potem został do mnie przydzielony drugi urzędnik Gustav Krüger z Hamburga*¹¹³. W późniejszym okresie przybywało zadań w związku z ruchami ludnościowymi, co przełożyło się na zwiększenie zatrudnionego personelu. Prace administracyjne wykonywały trzy pomoce biurowe, z których jedna nazywała się Kreuzstein¹¹⁴. Dla osiedlających się pochodzenia niemieckiego, szczególnie z Wołynia, Galicji i obszaru Narwi¹¹⁵ został urządzony w majątku Koszelewo Sztab Osiedle-

nia SS¹¹⁶. Jego kierownikiem był podpułkownik Heinrich Thole, a w 1943 r. Grüttemeyers¹¹⁷. Bezpośrednio nad sprawami przesiedleń i przekazywania majątków polskich i żydowskich napływającym do powiatu Niemcom nadzór sprawowała Niemiecka Spółka Powiernicza i Przesiedleńcza. Mężem zaufania tej spółki został Walter Kapeller, właściciel *Apteka pod Łabędziem*¹¹⁸ przy rynku miejskim.

Inną strategiczną instytucję państwa nazistowskiego stanowił Urząd Poczty, mieszczący się przy ul. Długiej (Wojska Polskiego). Wśród pracowników poczty i telegrafu¹¹⁹ obsługujących klientów można wymienić: sekretarza poczty Fritza Guse, przeniesionego do Gostynina na wiosnę 1940 r.; technika połączeń międzymiastowych Otto Haasse, od jesieni 1942 r. w Gostyninie; Otto Kintzela; Irmgard Mietz, pracującą przy okienku pocztowym i w służbie wewnętrznej; Olgę Rathke, z domu Telke, pracowała od 1940 do 1944 r. przy łączeniach rozmów pozamiastowych i przy przyjmowaniu telegramów oraz Sigismunda Wirschke.

Fot. 4. Niemieccy żołnierze przed budynkiem poczty w czasie okupacji w Gostyninie

Położenie miasta przy szlaku kolejowym nadawało mu znaczenia ponadlokalnego. Z Gostynina istniały bezpośrednie połączenia kolejowe poprzez jeden z najważniejszych węzłów kolejowych w Kutnie nie tylko ze stolicą prowincji Poznaniem, lecz w dowolne kierunki Europy, a na północ poprzez Płock, Sierpc z Toruniem i bezpośrednio z Pomorzem. Ze względu na duże znaczenie kolei związane z prowadzonymi działaniami wojennymi przypisywano miastu znaczenie strategiczne i duży udział w infrastrukturze transportu lądowego. Do zaufanych pracowników kolei, w tym stacji i poszczególnych odcinków drogowych należeli:¹²⁰ Paul Fugmann (od 1940/1941 do jesieni 1944); robotnik Friedrich Korenke (od końca

1939 do lata 1940); Martha Korunka, z domu Hering, czasowo zatrudniona przy naliczaniu płać u kierownika stacji; pracownicy odcinków drogowych – członek SS Hermann Läkamp (od stycznia 1942 do początku 1945) i Andreas Michelsen (od października 1942 do sierpnia 1944); dróżnik Wilhelm Peisert, w Gostyninie od 1940 do października 1944; pracownicy dworca – Lucian Priebe (od października 1939) i Gustav Rode, od około 1941/1942 w Gostyninie oraz Rudolf Rösler i Fritz Schulze (od końca 1942 do stycznia 1945).

W czasie działań zbrojnych ważną rolę odgrywało zadanie uświadamiania narodu niemieckiego o znaczeniu obrony przeciwlotniczej¹²¹. Istotną rolę w tym zakresie pełnił Związek Obrony Przeciwlotniczej Rzeszy – RLB. Dowódcą grupy miejscowej w Gostyninie był od lipca 1942 r. Stubenrauch¹²².

Sądownictwo

Na usługach nazistów było także prawo i sądownictwo. W związku z nakazem stosowania przez nowe władze wyłącznie niemieckiego prawa karnego, także i w Gostyninie obowiązywał niemiecki kodeks karny¹²³. W mieście „Gastern” działał Sąd Rejonowy z siedzibą przy ul. Długiej 56 (dziś Wojska Polskiego) oraz filię w Gąbiniu¹²⁴. Podlegał pod Sąd Okręgowy Włocławek, dla którego z kolei organ zwierzchni i jednocześnie najwyższą instancją sądową Kraju Warty stanowił Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Na początku 1942 r. pracowało w miejscowej placówce prawdopodobnie jedynie dwóch sędziów: naczelnym sędzią sądu rejonowego dr Albrecht Adler jako kierownik oraz radca sądu rejonowego dr Wolfgang Horn. Do pozasądowego składu osobowego sądu należeli inspektor sądowny Messer¹²⁵ i pracownik Helene Müller, z męża Eichmann¹²⁶. Głównym sędzią Sądu Rejonowego w Gostyninie dr Albrecht Adler, pełnił społecznie funkcję kierownika Narodowosocjalistycznego Związku Obrońców Prawa – związku zrzeszającego niemieckich prawników. Z aparatem sądowniczym związane było urządzone w Gostyninie więzienie. Jego kierownikiem był (od 1941/1942 do styczeń 1945) Hermann Siegele¹²⁷, zaś zastępcą nadzorca więzienny Ernst Priebe¹²⁸.

Policja

Cele niemieckiej polityki idącej do ujarznienia i wyniszczenia Polaków oraz wytępienia

Żydów wymagały wsparcia ze strony systemu policyjnego, który został szczegółowo przygotowany jeszcze przed rozpoczęciem wojny. W Gostyninie powołano policję miejską, która składała się z policji ochronnej i kryminalnej, jak i odpowiedzialnej za cały obszar powiatu żandarmerii. Według zeznań byłych niemieckich urzędników nie było w Gostyninie odrębnej siedziby urzędu tajnej policji państwowej (Gestapo)¹²⁹, istniała jedynie jej filia. Kierownikiem filii gestapo w Gostyninie był Jakob Pohl¹³⁰. Dla powiatu i miasta Gostynina właściwy urząd gestapo mieścił się w Kutnie¹³¹.

Policja miejska podlegała burmistrzowi (w szczególności komisarzowi urzędowemu). Bezpośredni nadzór potwierdzają zachowane urzędowe sprawozdania oficera sztabowego policji przy Prezydencie Rejencji w Inowrocławiu z dnia 1 stycznia 1942 r.¹³², jak i z relacji pełniącego wówczas funkcję burmistrza Arno Dosta¹³³. Komendantem policji porządkowej w Gostyninie był porucznik Franz Roloff, jego następcą w 1944 r. podporucznik rewiru Resch, a następnie prawdopodobnie Fritsche¹³⁴. Pod koniec 1941 r. struktury zatrudnienia powiększyły się o przydział Ericha Wohlgemutha do policji miejskiej Gostynin jako (jedynego) policjanta policji kryminalnej. Komenda policji w Gostyninie, mieszcząca się przy obecnej ul. Tadeusza Kościuszki 31, obsadzona była przeciętnie siedmioma funkcjonariuszami¹³⁵. W bezpośredniej polityce eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej to oni odegrali najistotniejszą rolę. Wyżsi stopniem policjanci zostali przeniesieni służbowo z terenów starej Rzeszy. Z Bawarii przyjechał do Gostynina na początku maja 1940 do 17 stycznia 1945 r. do policji miejskiej Josefa Billmaiera. Do pomocy oddelegowano z Rzeszy majstra policji Waltera Gampe (w Gostyninie od października 1940 do 18 stycznia 1945 r.)¹³⁶. Praca w komendzie poświadczona sukcesami i sumiennym wykonywaniem obowiązków służbowych dawała możliwość awansu. Do stopnia naczelnego wachmistrza rewiru w policji porządkowej w Gostyninie awansowali: Eduard Janke (w strukturach od maja 1940 do kwietnia 1944) i Gerhard Rauser (od stycznia 1940 około lutego 1943). Nieliczni podnosili swoje kwalifikacje zawodowe, czego przykładem jest Stefan Schindel, który w maju 1940 r. powołany do policji porządkowej w Gostyninie jako pomocnik, rozpoczął od września 1941 r. doksztalcanie i od maja 1942 r. objął etat policjanta w Gąbinie. Innym, zwłaszcza miejscowym kupcom czy rzemieślnikom, jak właścicielowi sklepu spożyw-

czego Rudolfowi Renzowi, kariera w strukturach policji nie udała się. Sklepiarz jako kandydat na policjanta rozpoczął służbę w policji porządkowej w lipcu 1943 r. i pozostał na tym stanowisku aż do opuszczenia Gostynina 17/18 stycznia 1945 r. Wśród funkcjonariuszy policji porządkowej służbę pełnili: Ahrendt [lub Arndt?], (rezerwista) Arndt Heune; Ferdinand Keune [lub Heune]; Werner Priese; Edmund Thiem, Richard Rauser; Kurt Schmalkuche; Schneider; Bruno Schulz.

Za porządek na terenach wiejskich powiatu gostynińskiego odpowiadała Żandarmeria¹³⁷. W prowincji Kraj Warty formacja ta posiadała na każdym szczeblu administracji państwowej odpowiednie struktury policyjne. Pod dowódcę powiatu podlegał dowódca oddziału. Siedzibą dowódcy oddziału był posterunek. Powiatowy dowódca żandarmerii sprawował jednocześnie nadzór nad najczęściej trzema, dowódcami posterunków i w przypadku udziału w akcji kierował kilkoma posterunkami żandarmerii¹³⁸.

Komando powiatowe żandarmerii, które było właściwe dla Gostynina i 14 okolicznych gmin¹³⁹, miało swoją siedzibę w starostwie powiatowym przy gostynińskim rynku¹⁴⁰. Dowódcą powiatowym żandarmerii w Gostyninie był od około grudnia 1939 r. do maja 1940 Preßl (lub Pressl)¹⁴¹, później oficer żandarmerii Georg Grafwallner.

Przy powiatowym komando żandarmerii został zatrudniony od stycznia 1941 r. do sierpnia 1942 r. porucznik okręgu Josef Denner (z Dolnej Frankonii) jako dowódca oddziału. Od grudnia 1939 do maja 1940 r. wykonywał w biurze obowiązki starszy posterunkowy Helmut Fugmann, pracownikiem biurowym od wiosny 1941 r. do swojej ucieczki w dniu 15 stycznia 1945 r. był Emil Lechner. Od końca 1939 do wiosny 1944 r. zatrudnienie znalazł tu sierżant policji

Fot. 5. Żandarmeria powiatu gostynińskiego. W pierwszym rzędzie (8 od lewej): kierownik powiatowy Georg Grafwallner. Źródło: Archiwum Państwowe w Dolnej Saksonii

Fot. 6. Niemieccy żołnierze w czasie okupacji naprawiają samochód pocztowy przy ul. Kutnowskiej, w oddali szpital powiatowy

Adolf Gothow. Poza tym wymieniani są: porucznik Paul Kapteiner, porucznik Philipp Schaffner i aspirant sztabowy Walter Winkler, starszy posterunkowy Rudolf Krismer z Austrii. Kierowcą dowódcy powiatowego Grafwallnera był niejaki Kunst.

Szeregowi funkcjonariusze żandarmerii rekrutowali się z prohitlerowskich elementów mniejszości niemieckiej w Gostyninie, a także spośród mieszkańców podgostynińskich wsi. Ich proniemieckie nastawienie uwidoczniło się już przed wybuchem wojny w działalności i proklamowaniu dążeń narodowosocjalistycznych. Miejscowi Volksdeutsche okazali się bardzo pomocni w codziennej służbie, gdyż znali bardzo dobrze teren miasta i okolic, wiedzieli o poczynaniach Polaków, a przede wszystkim znali język polski i niemiecki. Jednak brak wykształcenia i doświadczenia uniemożliwiał awans w strukturach mundurowych. Do szeregów żandarmerii powołani zostali jeszcze w grudniu 1939 r. miejscowi Volksdeutsche, byli to: Stefan Böhm (do czerwca 1941); rzeźnik Bruno Schulz, szewc Adolf Thiem – przed wojną miejscowy kierownik „Deutschen Volksverbandes” (sierżant pomocniczy,

pod koniec 1942 r. zwolniony z powodów zdrowotnych); od końca 1941 r. jego bracia Albert i Emil Thiem, do końca 1941 r. pomocnik policji w miejscowej żandarmerii; Alexander Thiem – ostatni stopień starszy sierżant sztabowy żandarmerii, opuścił Gostynin w styczniu 1945 r.; sierżant żandarmerii Arthur Leege; stolarz Robert Mann, podporucznik żandarmerii Warnecke; pomocnik wachmistrza Reinhold Wegert; pomocnik wachmistrza Walter Winkler; czasowo także stolarz Alfred Ziegler.

Łąck był także miejscem służby wachmistrza Valentina Ellera z Austrii¹⁴², którego zamordowanie w dniu 10 czerwca 1941 r. posłużyło niemieckim dygnitarzom jako powód do zastrzeżenia 15 czerwca 1941 r. po 10 mężczyzn w Gostyninie i Gąbinie. W Sannikach stacjonował jako dowódca oddziału podporucznik żandarmerii Putschkau, jako dowódca posterunku wachmistrz Paul Rödel, poza tym Franz Behnke, Franz Blümel (z Austrii) i (od sierpnia 1940 do wiosny 1941 r.) Emil Lechner. Dowódcą posterunku żandarmerii Słubice byli wachmistrzowie – najpierw Schiefelbein, a potem Franz Michalko. W Gostyninie znajdował się posteru-

nek żandarmerii Dąbrówka, z siedzibą przy ul. Kutnowskiej¹⁴³. Dowódcą posterunku został sierżant żandarmerii Friedrich (Fritz) Schneider z Turynii. Na posterunkach żandarmerii w Gostyninie zatrudnionych było około 20–30 funkcjonariuszy¹⁴⁴, połowa kadry dowódczej pochodziła z Austrii¹⁴⁵, m.in. Jakob Gfall, Josef Krišmer, wachmistrz żandarmerii Ignaz Norz, a także Hugo Illing, a druga część przybyła z Rzeszy i należała do Reichsdeutschów. Służbę pełnili tu także wachmistrz Robert Kuhn (od końca 1939 do grudnia 1941 r.)¹⁴⁶, rezerwista Julius Renn oraz Alois Unterrainer.

Funkcjonariusze policji oraz partii nazistowskiej brali bezpośredni udział w eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej. W 1958 r. powołana na terenie RFN Centrala Ścigania Zbrodni Narodowosocjalistycznych objęła postępowa-

niem śledczym łącznie 78 242 osoby podejrzane o zbrodnie hitlerowskie. Spośród 6358 ukaranych zbrodniarzy, 118 otrzymało wyrok dożywotniego więzienia. W trakcie procesów wiele dochodzeń zostało umorzonych lub zakończonych bez postępowania sądowego. Ilu spośród funkcjonariuszy faszystowskich działających w powiecie gostynińskim poniosło karę za popełnione zbrodnicze czyny, trudno dziś oszacować. Jednym ze skazanych na karę śmierci był SS-man Jakob Pohl¹⁴⁷, przedwojenny taksówkarz w Gostyninie. Tego funkcjonariusza za udział w licznych zbrodniach wojennych na terenie powiatu gostynińskiego skazał Sąd Wojewódzki w Warszawie, IV Wydział Karny 30 września 1953 r. na karę śmierci. 8 maja 1954 r. Rada Państwa zamieniła karę na dożywotnie więzienie¹⁴⁸.

Przypisy

- 1 E. Szubska-Bieroń, *II wojna światowa i lata okupacji hitlerowskiej (1939-1945) w Gostyninie*, (w:) *Dzieje Gostynina od XI do XX wieku*. Pod red. Barbary Konarskiej-Pabiniak, Gostynin 2010.
- 2 B. Konarska-Pabiniak, *Nowe fakty okupacyjnej historii Gostynina*, „Notatki Płockie” 2013, nr 4, s. 37-41.
- 3 Akta z tego archiwum będą cytowane za oznaczeniem: BA LB (+sygnatura).
- 4 Dalej cytowana jako „LZ”.
- 5 Patrz: Kierownictwo organizacyjne NSDAP (wydawca), *Księga Organizacyjna NSDAP*, 4. wydanie, Monachium 1937; *Ibidem*, 7. wydanie, Monachium 1943.
- 6 Według (nieopublikowanego rozporządzenia) Ministra Rzeszy ds. Wewnętrznych z dnia 29.12.1939 r. „Gostynin” pozostaje najpierw urzędową nazwą dla powiatu. To wynikało także z okólnika Ministra Rzeszy ds. Wewnętrznych z dnia 21.05.1941 r., ogłoszonego w „Dzienniku Ministerialnym Rzeszy i Pruskim Ministerstwie Spraw Wewnętrznych” (dalej jako RMBliV) 1941, s. 939. Zostało następnie potwierdzone rozporządzeniem Namiestnika Rzeszy Greisera, właściwie tylko jako „aż do ostatecznego uregulowania odpowiedzialnych władz odnośnie nadawania nazw”; porównaj *Opis nazw miast i powiatów w Kraju Warty*, (w:) „Hohensalzer Zeitung” z 24.04.1940.
- 7 O ile nie chodzi o dosłowne cytowanie, „Gostynin” będzie stosowany dalej tylko jako nazwa miejscowości.
- 8 Jeśli chodzi o nadanie nazwy miastu, to sprawa w 1941 r. pozostawała nadal otwarta. Inną z nazw, która wchodziła wówczas w grę dla nadania niemieckiego charakteru powiatowi gostynińskiemu była „Waldrode”; została ona zgłoszona w siedzibie grupy miejscowej [NSDAP]. Inną propozycją niemieckiej nazwy dla Gostynina było „Gasten”, (w:) LZ z 27.07.1941, s. 7.
- 9 Informacja o podjęciu ostatecznej decyzji w sprawie nowej nazwy powiatu gostynińskiego „Waldrode”, (w:) LZ z 22.07.1942, s. 5; Porównaj rozporządzenie Namiestnika Rzeszy z 12.09.1942, (w:) Rozporządzenie Namiestnika w Kraju Warty 1942, s. 357. Arno Dost przypisuje tę decyzję swojej inicjatywie; patrz jego „Sprawozdanie z dokumentacji Zarządu Miasta Waldrode (Gostynin)” spisane w marcu 1962 r., k. 1, (w:) Archiwum Państwowym (Archiwum Wypłacania Rekompensat po II wojnie światowej przez Rząd RFN Niemiec Wypędzonym) Bayreuth, Ost-Dok. 13/182), mps. Nazwę „Waldrode” potwierdza rozporządzenie Namiestnika Rzeszy Greisera „O zmianie nazw miejscowości w Kraju Warty” z 18.05.1943, (w:) Rozporządzenie Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty 1943, s. 85 i następane. Generalnie o zmianach nazw miejscowości w Kraju Warty pisze M.A. Hartenstein, *Neue Dorflandschaften. Nationalsozialistische Siedlungsplanung in den „eingegliederten Ostgebieten”*, Berlin 1998, s. 228 i nast.
- 10 Patrz: *Reichsband Adressenwerk der Dienststellen der NSDAP mit angeschlossenen Verbänden* [itd.] 1941/1942, Berlin 1942, 3. wydanie, cz. III, akapit 36 – Gau Wartheland –, s. 27, nr 5.
- 11 Pomimo aktywności społecznej na niwie partyjnej istnieją na temat grup miejscowych powiatu gostynińskiego zaledwie szczątkowe informacje. Grupy wymieniane były jedynie ogólnie w LZ z 01.03.1942, s. 6; patrz także LZ z 04.12.1942, s. 5.
- 12 LZ z 26.05.1940, s. 7. Tam informuje się także o problemach organizacyjnych przy budowie struktur partyjnych.
- 13 W LZ z 13.12.1940, s. 7 wymieniany jest Delang jako kierownik powiatowy Ostrowo, wprawdzie już nie w LZ z 20.02.1941, s. 5 (tam pojawia się starosta Lehmann jednocześnie jako kierownik powiatowy Ostrowo).
- 14 Nationalsozialistischer Gaudienst für den Warthegau (dalej NSG) z 26.11.1941.
- 15 Porównaj wyczerpujące sprawozdanie kierownika grupy miejscowej i komisarza obwodowego Gębina Richarda Hacke z 21.02.1945; Rogall, *Porządk... op. cit.*; Delong 1 marca 1945 zameldował się w imieniu „Kierownictwa Powiatowego NSDAP Waldrode (Kraj Warty)” w Walsrode [!] w Północnozachodnich Niemczech, gdzie spotkało się tam wówczas 800 mieszkańców powiatu gostynińskiego, (w:) *Ibidem*, s. 72.
- 16 LZ z 01.08.1941.
- 17 LZ z 12.07.1940, s. 7; *Ibidem* z 13.07.1940, s. 7.
- 18 *Ibidem* z 24.07.1940, s. 6.
- 19 „Ostdeutscher Beobachter” (dalej OB) z 01.08.1941; *Reichsband Adressenwerk...op. cit.*, s. 27; <http://www.geocities.com/~orion47/NSDAP/GauWartheland.htm>.
- 20 LZ z 01.11.1941, s. 6; NSG z 26.11.1941.
- 21 LZ z 06.05.1942, s. 5.
- 22 Pg – towarzysz partyjny.
- 23 LZ z 30.10.1942, s. 4; patrz także BL LB B 162/7798, k. 200.
- 24 LZ z 09.05.1940, s. 6; *Ibidem* z 24.07.1940, s. 6.
- 25 Wizyta Greisera w Gostyninie została zaplanowana właściwie na 18.07.1941 r., została jednak ze względu na jego odwiedzin u Hitlera w kwaterze głównej w Wilczym Szańcu przesunięta o kilka dni; patrz P. Klein, *Die „Geflüverwaltung Litzmannstadt” 1940 do 1944*, Hamburg 2009, s. 347.
- 26 OB z 01.08.1941, s. 5.
- 27 LZ z 01.11.1941, s. 6; *Ibidem* z 11.11.1941, s. 6; *Ibidem* z 04.02.1943, s. 5.
- 28 *Ibidem* z 04.02.1943, s. 5.
- 29 BA LB B 162/7801, k. 124.
- 30 Do „Volksdeutschen Selbstschutz” należało w powiecie Gostynin 150 z około 12 000 Volksdeutschów; Ch. Jansen, A. Wecknacker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/1940*, Monachium 1992, s. 73, przyp. 129. BA LB B 162/7800, k. 185 i nast.

- 31 Przyjechał z Bydgoszczy i był wcześniej zatrudniony na pełen etat w Niemieckim Związku Narodowym; BA LB B 162/7800, k. 42.
- 32 Jednostki SA i SS porównywalne z regimentem; patrz *Der Neue Brockhaus*, Lipska 1942, 2. wydanie, t. 4, s. 301.
- 33 BA LB B 162/7800, k. 47.
- 34 Ibidem, k. 50. Według innej relacji SA składały się w Gostyninie z 50 mężczyzn, (w:) Ibidem, k. 69.
- 35 Listonosz w Zarządzie Miasta Gostynin; poległ w czasie wojny, (w:) Ibidem, k. 140.
- 36 Ślusarz; właściciel warsztatu naprawczego, (w:) Ibidem, k. 69.
- 37 Zatrudniony na kolei, (w:) Ibidem, k. 206, Ibidem 162/29302, k. 97.
- 38 Zatrudniony na kolei, (w:) Ibidem, 162/7800, k. 185 i nst.
- 39 Zatrudniony na kolei, (w:) Ibidem, k. 206, Ibidem 162/29302, k. 168 i nst.
- 40 Porównaj *Der Neue... op. cit.*, s. 354.
- 41 Formacja odpowiadająca batalionowi SA i SS.
- 42 <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/wbb2/thread.php?post-id=365508>.
- 43 BA LB B 162/7800, k. 195.
- 44 Ibidem, k. 140, 206.
- 45 Więcej patrz przypis 250.
- 46 Urodzony 24.06.1909 w Słubicach, poległ 03.03.1943 koło Losowaja, (w:) Ibidem 162/7800, k. 1 i 17.
- 47 Urodzony 12.09.1913 w Gostyninie; zatrudniony w Urzędzie Skarbowym Waldrode, poległ 06.08.1943 koło Golubiza, (w:) Ibidem, k. 208.
- 48 Ibidem.
- 49 Urodzony 10.10.1899, zmarł 06.06.1969 w Hamm, (w:) Ibidem 162/7798, k. 200; Ibidem 162/7799, k. 65.
- 50 Nauczyciel rolnictwa, zatrudniony w rolnictwie, (w:) Ibidem 162/7800, k. 208.
- 51 Pomocnik wartownika w Gostyninie, zmarł w Wiedniu, (w:) Ibidem 162/7799, k. 106; Ibidem 162/7800, k. 17, 47.
- 52 *Der Neue... op. cit.*, Lipsk 1941, s. 405.
- 53 Patrz NSG z 26.11.1941; LZ z 10.12.1942, s. 5; Ibidem z 03.01.1943, s. 6.
- 54 = Parteigenossin (członkini partii)
- 55 LZ z 30.03.1943, s. 5. Przypuszczalnie Hildegard Kornacker.
- 56 Rogalla, *Porządk...* *op. cit.*, s. 105
- 57 <http://opcja.pop.pl /24.03.2007>.
- 58 „Plocker Tageblatt” 1941, nr 42.
- 59 HJ składa się z czterech struktur: „Hitler-Jugend” w wąskim tego słowa znaczeniu (dla młodzieży pomiędzy 14 a 18 rokiem życia), „Niemieckiego Młodego Narodu” (dla chłopców pomiędzy 10 a 14 rokiem życia), „Związku Dziewcząt Niemieckich” (skrót BDM, dla dziewcząt pomiędzy 14 a 18 rokiem życia) i Związku Młodych Dziewcząt” (dla dziewcząt pomiędzy 10 a 14 rokiem życia); porównaj *Der Neue... op. cit.*, s. 422.
- 60 LZ z 13.07.1940, s. 6.
- 61 „Hitler-Jugend” była podzielona na 40 obszarów, te znowu na mniejsze, w tym „Banne”, „Stämme”, „Gefolgschaften”, „Scharren” i „Kameradschaften”.
- 62 LZ z 14.07.1942, s. 5; Ibidem z 05.08.1942, Ibidem z 19.02.1943, Ibidem z 11.03.1943.
- 63 LZ z 24.07.1940, s. 5.
- 64 Organizacja tworzenia i kontroli czasu wolnego ludności niemieckiej. „KdF” organizuje w Gostyninie m.in. przedstawienie jak „Nazl Eisele. Lustiger Bayrischer Abend – das bayerische Original aus Garmisch Partenkirchen mit seiner Truppe” (dnia 22.04.1941). Terminy były podawane m.in. w „Kalendarzu Kulturalnym Kraju Warty”, dodatku do „Wartheland. Zeitschrift für Aufbau und Kultur im deutsche Osten” 1941.
- 65 LZ z 22.12.1942, s. 4.
- 66 LZ z 27.06.1942, s. 5. Siedziba mieściła się prawdopodobnie w domu rodziny Józefowicz przy ul. Floriańskiej 20. Funkcję kierownika powiatowego pełnił radca geodezji Heinrich Manfrass.
- 67 LZ z 12.07.1940, s. 6; Ibidem z 01.03.1942, s. 6. Żył po wojnie w Bawarii; BA LB B 162/7799, k. 36; Ibidem 162/7800, k. 209.
- 68 Zmarł w maju 1942, (w:) LZ z 28.05.1942, s. 6.
- 69 LZ z 01.08.1941, s. 6.
- 70 *Das Neue... op. cit.*, s. 406
- 71 LZ z 20.12.1942, s. 6.
- 72 *Das Neue... op. cit.*, s. 405.
- 73 Patrz generalnie instruktywna grafika Budowa Administracji w Prowincji Kraj Warty (stan: 25.01.1940), wydrukowano (w:) M. Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939-1945*, Wiesbaden 2006, s. 66.
- 74 Patrz: RMBliV 1942, s. 159; „Taschenbuch für Verwaltungsbeamten” 1942, Berlin 1942, t. 59, s. 625.
- 75 LZ z 27.07.1941, s. 7; rysunki i rzuty są odwzorowane (w:) Helmigk, *Aufbauarbeit des Landbaumeisterseminars bei der Gauselbstverwaltung im Reichgau Warteland*, (w:) „Wartheland. Zeitschrift für Aufbau und Kultur im deutschen Osten” 1942, Jg. 2, z. 7/9 (w nim „Bauen im Wartheland”, lipiec 1942, s. 37 - 50, w szczególności s. 46 i następną, 49 i następną).
- 76 RGBI część I 1939, s. 2467-2471.
- 77 Porównaj artykuł komisarza urzędowego Gerth „Die Amtskommissare und Innere Vorläufer”, (w:) LZ z 03.03.1942, s. 4.
- 78 Konarska-Pabiniak, *Nowe fakty... op. cit.*
- 79 LZ z 12.07.1940, s. 6.
- 80 Relacja Otto Lipskiego; BA LB B 162/29302, k. 223. Fröhlich żył do około 1971 r. w Domu Starców na wyspie Morza Bałtyckiego Rügen, wówczas DDR, (w:) Ibidem 162/7799, k. 111, 119.
- 81 Mieszkał po wojnie w DDR, (w:) Ibidem.
- 82 Od lipca 1943 r. inspektor, patrz LZ z 07.07.1943, s. 3; Arno Dost zmarł w Kamen (Nadrenia Westfalia), jednak daty śmierci nie udało się ustalić, (w:) Ibidem.
- 83 = hektar.
- 84 Miejska łaźnia dysponowała jedną łaźnią ciepłą, która była otwarta w sobotę wieczorem i w niedzielę, (w:) LZ z 12.11.1941, s. 6.
- 85 = stoisko do sprzedaży niskogatunkowego, ale nieszkodzącego zdrowiu mięsa. Patrz Ibidem: „W Waldrode urządzono jatkę miejskie, które okazały się nadzwyczaj potrzebne. Do tej pory dostarczano małowartościowe mięso tylko Żydom. Obecnie otrzymują oni jeszcze tylko koninę, podczas gdy jatkę dostępne są teraz dla ludności polskiej.
- 86 = zakład do usuwania i utylizacji odchodów zwierzęcych.
- 87 LZ z 12.11.1941, s. 6.
- 88 Ibidem z 27.07.1941, s. 7.
- 89 Relacja z otwarcia kina powiatowego w gostynińskiej remizie OSP w LZ z 25.07.1941, s. 6; Ibidem z 27.03.1942, s. 5.
- 90 LZ z 27.07.1941, s. 7.
- 91 LZ z 13.09.1942, s. 6.
- 92 LZ z 04.12.1942, s. 5.
- 93 LZ z 06.05.1942, s. 5; był jednocześnie referentem powiatowym do spraw zapobiegania szkodom.
- 94 LZ z 11.06.1942, s. 4.
- 95 Raporty pracownicze Zakładu Kształcenia Nauczycieli z lat 1942-1944, (w:) Archiwum Państwowym w Poznaniu, Zespół 53/299/0 Namiesnik Rzeszy w Okręgu Kraj Warty – Poznań, seria: 3.3 szkoły, jednostka: 2562.
- 96 LZ z 13.09.1942, s. 6.
- 97 Relacja nadleśniczego Fritz Türke, (w:) BA LB B 162/7801, k. 124.
- 98 Patrz: <http://www.ogrodywspomnien.pl/index/showd/48255>. Więcej Szubska-Bieroń, *II wojna światowa... op. cit.*, s. 518-520, 538, 557, 559.
- 99 Relacja Arno Dost, (w:) BA LB B 162/7649, k. 330; patrz także Ibidem 162/7799, k. 118. Anatol Spyridonow, syn Sergiusza, zmarł w 1972 r. we Wrocławiu.
- 100 Patrz rozporządzenie o urzędach obwodowych Naczelnego Prezydium Finansowego i urzędów skarbowych na włączonych terenach wschodnich z dnia 01.11.1940, (w:) Dziennik Urzędowy Finansowego Zarządu Rzeszy (dalej: RFBl) 1940, s. 305 i następne; Karl Groth, RFBl, wyd. 8, Berlin i inne 1944, s. 38, 47.
- 101 BA LB B 162/7800, k. 107; Ibidem 162/29303, k. 284 i nst.
- 102 Ibidem, 162/7800, k. 107, 209.
- 103 Według Remusa powinien być jeszcze jakiś jeden kierownik urzędu skarbowego; Ibidem 162/29303, k. 284 i nst.
- 104 Ibidem, nr 22.
- 105 Ibidem.
- 106 W. Arning i A. Reichert, *Verwaltungs-Jahrbuch für die Beamten und Angestellten der Arbeitseinsatzverwaltung*, Berlin 1941, s. II 193.
- 107 Ibidem 1942/43, Berlin 1942, t. 2, s. II 77.
- 108 Dotychczasowy Oddział Kutno Urzędu Skarbowego Koło został przekształcony pod koniec 1941 r. w samodzielny Urząd Skarbowy w Kutnie, (w:) LZ z 27.12.1941, s. 5.

- ¹⁰⁹ LZ z 04.06.1942, s. 4.
- ¹¹⁰ BA LB B 162/7799, k. 103 i nst.; Ibidem 162/29302, k. 92; mieszkał w 1971 r. w Berlinie.
- ¹¹¹ Patrz I. Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsche Blut. Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europa*, Getynga 2003, s. 197.
- ¹¹² Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der... op. cit.*, s. 79.
- ¹¹³ BA LB B 162/29303, k. 275 i nst.
- ¹¹⁴ Ibidem.
- ¹¹⁵ Patrz artykuł „Die Umsiedler im Reichsgau Wartheland”, (w:) OB z 11.01.1942, s. 3 i nst.; patrz także LZ z 10.02.1942, s. 6.
- ¹¹⁶ Z kwestii planów osiedlenia i zadań sztabów roboczych, które powinni wspierać starostowie jako właściwe dźwigary osiedlenia, (w:) S. Döring, *Die Umsiedlung der Wolhyniendeutschen in den Jahren 1939 bis 1940*, Frankfurt nad Menem 2001 (do Gostynina: s. 262 i nst.).
- ¹¹⁷ LZ z 19.02.1943, s. 6.
- ¹¹⁸ LZ z 12.08.1940, s. 6.
- ¹¹⁹ BA LB B 162/7800; Ibidem 162/29302.
- ¹²⁰ Ibidem, Ibidem 162/29303.
- ¹²¹ *Der Neue Brockhaus*, Lipsk 1942, 2. wydanie, t. 4, s. 687.
- ¹²² LZ z 18.02.1943, s. 6; LZ z 18.05.1943, s. 5: „Odznaczenie dla dowódcy grupy miejscowej Stubenraucha”. Patrz także BA LB B 162/29302, k. 96.
- ¹²³ Dnia 6 czerwca 1940 r. zostało wydane rozporządzenie RGB 1940 I wprowadzające prawo karne na wschodnich ziemiach wcielonych, które obowiązywało tylko Polaków i Żydów. Nakładało na nich powszechny obowiązek denuncjacji.
- ¹²⁴ „Handbuch der Justizverwaltung”, Berlin 1942, wydawca Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy, s. 220.
- ¹²⁵ BA LB B 162/7799, k. 111.
- ¹²⁶ Później z męża Lede. Przyjechała z rodzicami w 1941 r. do Gostynina, gdzie jej ojciec prowadził gospodarstwo rolne oraz małe przedsiębiorstwo przewozowe. Została pracownikiem w spółce nieruchomości, a potem w sądzie rejonowym, (w:) Ibidem, k. 4.
- ¹²⁷ Ibidem 162/7800, k. 52; Ibidem 162/29302, k. 240.
- ¹²⁸ Ibidem 162/7800, k. 52.
- ¹²⁹ Według zeznań polskich świadków z 1947 r. Ibidem 162/29302, k. 10 i nst., 12 i nst., 28, 32.
- ¹³⁰ Ibidem 162/29302, k. 10 i nst., 12 i nst., 28, 32.
- ¹³¹ Ibidem 162/7798, k. 227 (zeznanie Dosta); Ibidem 162/7799, k. 106; Ibidem 162/7800, k. 19, 45 i nst., 64 na odwrocie.
- ¹³² Ibidem 162/15633, k. 126 i nst.
- ¹³³ Ibidem 162/7649, k. 329; Ibidem 162/7799, k. 118.
- ¹³⁴ Ibidem 162/7800, k. 19, 65; Ibidem 162/7802, k. 5; w 1975 jego pobyt nie był znany. Informacje o Fritsche pochodzą od Hildegard Levetzow, z domu Gulbins, (w:) Ibidem 162/29302, k. 109. Fritsche został rozstrzelany w styczniu 1945 r. w czasie uciezki.
- ¹³⁵ Ibidem 162/7799, k. 104, 106. Składała się przeważnie z Volksdeuschów, którzy kierowani byli przez 2 do 3 funkcjonariuszy policyjnych pochodzących z Rzeszy. Zgodnie z relacją Josefa Billmaiera (1971) „należało do tej placówki przeciętnie 6 aktywistów i około 7 pomocników policji (wszyscy Volksdeutsche)”; Ibidem 162/7800, k. 64 na odwrocie.
- ¹³⁶ Ibidem 162/7649; Ibidem 162/7799; Ibidem 162/7800; Ibidem 162/7802; Ibidem 162/29302; Ibidem 162/29303.
- ¹³⁷ O ile nie podano inaczej, dane pochodzą odnośnie zatrudnionych w żandarmerii z następujących źródeł: Ibidem 162/7649; Ibidem 162/7799; Ibidem 162/7802; Ibidem 162/29302; Ibidem 162/29303.
- ¹³⁸ W. Curilla, *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939-1945*, Paderborn 2011, s. 180.
- ¹³⁹ BA LB B 162/7649, k. 343.
- ¹⁴⁰ Ibidem.
- ¹⁴¹ Ibidem 162/29302, k. 124.
- ¹⁴² Patrz dwa nekrologi w OB z 15.06.1941, s. 20.
- ¹⁴³ Ibidem BA LB B 162/7649, k. 353
- ¹⁴⁴ Ibidem 162/29303, k. 310.
- ¹⁴⁵ W niektórych przesłuchaniach jest podane tylko, że prowadzono służbę w żandarmerii w Gostyninie. W tych przypadkach nie jest pewne, czy to miało miejsce w komandzie powiatowej żandarmerii, czy w posterunku żandarmerii Dąbrówka.
- ¹⁴⁶ Zatrudniany był według własnych relacji przeważnie jako tłumacz wśród Polaków i Niemców, razem z Austriakiem współtworzył omawianą jednostkę policji w Gostyninie, (w:) BA LB B 162/29302, k. 234.
- ¹⁴⁷ Ustalenie Sądu Wojewódzkiego w Warszawie w wyroku przeciw Pohłowi z dnia 30.09.1953; w niemieckim tłumaczeniu w Ibidem 162/7648, k. 172 i nst.; Ibidem 162/7648, k. 172 i nst. (w nim znajduje się niemieckie tłumaczenie wyroku śmierci; Ibidem 162/7798, k. 187. Szubska-Bieroń, *II wojna światowa... op. cit.*, s. 527.
- ¹⁴⁸ Informacja głównego komisarza do spraw przesłuchiwanie nazistowskich zbrodniarzy w Polsce w Centrali Ścigania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu; Warszawa, 16.02.1971, (w:) BA LB B 162/7799, k. 77.

GOSTYNIN UNDER GERMAN MANAGING 1939-1945

Summary

The article enriches the story of the Nazi occupation of Gostynin in the years 1939–1945 with source information that comes from materials collected after 1958 by the Head Office of National Socialist Crimes Prosecution in Ludwigsburg in the form of reports from the interrogations of people who lived in Gostynin during World War II, and resided permanently outside the Polish borders after the war. The collected materials present the work of local and public administration as well as the functioning of national-socialist organizations during the German Nazi dictatorship. They reveal the names of officials and party functionaries serving for NSDP and other fascist organizations. Personal data of Nazi criminals working for the Third Reich have been, therefore, disclosed. In addition, articles from the daily paper „Litzmannstädter Zeitung” were discovered and taken into consideration, which complemented and enriched the image of the state, events and people of the mentioned period in Gostynin and its vicinity.